

તરંગવતી કથા તથા પાદલિપ્તસૂરિ: જૈન કે અજૈન ?

વિજયશીલચન્દ્રસૂરિ

તરંગવતી-તરંગલોલા-કથા એ પ્રાકૃત ભાષાસાહિત્યનું એક અણમોલ રત્ન છે. શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ નામે જૈનાચાર્યની આ રચના ભારતીય સાહિત્યજગતમાં તો સુખ્યાત હતી જ, પણ છેલ્લા બે સૈકામાં તે વિશ્વચ્યાત પણ બની છે. તરંગવતીની મૂળ સુવિસ્તૃત કથા આ. પાદલિપ્તસૂરિની રચના છે, જેને વિદ્વાનો ઇસ્વીસનની આરમ્ભની^૧ સદીઓમાં થયેલ સર્જન ગણાવે છે. પણ વચ્ચે જતાં તે મૂળ કથા લુપ્તપ્રાય થઈ છે, અને તેનો, આ. નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત, 'સંખિત્તરંગવર્ડકથા'ના નામે સંક્ષેપ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ સંક્ષેપ સમ્ભવતઃ ૧૦ મી સદીનો મનાય છે.^૨ આ બંને કથાઓ વિષે ઘણું 'લેખાઈ ચૂક્યું' છે; ડૉ. હરિવલ્લભ બાયાણીએ આના સાનુવાદ-સમ્પાદનમાં ઘણાં તારણો આપ્યાં છે, જે અધિકૃત ગણાય તેવાં છે.

તાજેતરમાં પ્રા. નરોત્તમ પલાળે પોતાના એક લેખમાં એવું પ્રતિપાદન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે કે તરંગવતી એ મૂળે જૈનેતર (ચારણી?) પરમ્પરાની કથા-રચના છે, એ રીતે તે જૈનેતર રચના છે, અને પાછલ્લથી તેને કોઈ જૈન સાધુએ જૈન કથામાં ફેરવી નાખી છે.

'ગુજરાતની પ્રથમ પ્રાકૃતકથા અને કવિતા' શીર્ષકના, પ્રા. કાનજી પટેલ અભિનન્દન ગ્રન્થ (સં. ગૌતમ પટેલ વગેરે, ઈ. ૨૦૦૫, અમદાવાદ) માં પ્રકાશિત, પોતાના એ લેખમાં શ્રીપલાળે ચર્ચેલા મુદ્દા આ પ્રકારના છે :

“મૂળની સંખ્યાબંધ લૌકિક કથાઓ ધર્મપ્રચારકો દ્વારા પોતપોતાના ધર્મનું સ્વરૂપ પામી છે. જૈન... અને બૌદ્ધ કથાકારો એમના ધર્મસિદ્ધાન્ત મુજબ શૃંગાર કે વીરનો (યુદ્ધનો) અનુભવ ધરાવતા ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે, આમ છતાંય જૈનબૌદ્ધ કથાઓમાં યુદ્ધવર્ણન અને શૃંગારવર્ણન આવેલ છે તે મૂળની લૌકિક કથાઓ પરિવર્તન પામી હોવાનું સૂચન કરે છે. ગુજરાતમાં સર્જાયેલી પ્રથમ પ્રાકૃતકથા તરંગવતી સન્દર્ભે પણ આમ બન્યાનું અનુમાન છે. પાદલિપ્ત રચિત મૂળની તરંગવતી કથા હાલ પ્રાપ્ત નથી, પરંતુ તરંગવતીના આધારે કોઈ જૈન આચાર્ય દ્વારા સર્જન પામેલી તરંગલોલા નામની કથા

ઉપલબ્ધ છે. એમ લાગે છે કે સમયે સમયે મૂઢની કથામાં સુધારાવધારા થયા કર્યા હશે અને જૈન કથાકારોના અતિ માનીતા ઘટકતત્ત્વ એવા ‘પુનર્જન્મ’ની ગૂંથળી પણ એમાં થઈ ગઈ હશે. કથામાં જ નહિ, લેખક-નામમાં પણ ‘આચાર્ય’ અને ‘સૂરિજી’ વળાઈ આવ્યા હશે ! કે. હ. ધ્રુવ જણાવે છે કે તરઙ્ગવતીનો કર્તા પાલિત કિંવા શ્રીપાલિત મારી સમજમાં જૈનેતર ઠરે છે, કેમકે ૮મા શતકના હરિભદ્રસૂરિની ‘શિષ્યહિતા’ નામે બૃહદ્વૃત્તિમાં “ઇતરલોકે નિર્દિષ્ટવશાદ્ વાસવદત્તા તરઙ્ગવતી इत्यादि” મુજબ આ કથાનો સમાવેશ જૈનેતર સાહિત્યમાં કર્યો છે. ... કે.હ.ધ્રુવ પ્રમાણ આપતાં નોંધે છે કે નેમિચન્દ્ર ગણિના યશ નામના શિષ્યે તરઙ્ગલોલા એવું નામ રાખી જૈની દીક્ષા આપી.’ (પદ્યરચનાની ઐતિહાસિક આલોચના’ પૃ. ૧૭૭)''

પ્રા. પલાણનાં અન્ય વિધાનો પણ આ જ લેખમાં છે, તે જોઈ લઈએ :
 “વલભીભંગ પૂર્વે જે લૌકિક કથા છે, વલભીભંગ ઉત્તરે જૈન કથા બને છે.”
 “...જૈન સંસ્કરણની ઉત્તર મર્યાદા ૧૫મી સદી સુધીની આંકી શકાય છે.”
 “...પાદલિપ્ત અને નાગાર્જુનની કથાના અંશો પાછલ્લનો ઝમેરો સમજવો જોઈએ.”
 “મૂઢની કથાનું ઈ.સ.ની ૮મી સદી પછી જૈન સંસ્કરણ થયું હશે અને ક્રમશઃ આજનું સ્વરૂપ બંધાતાં ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષ લાગ્યાં હશે.”

પ્રા. પલાણના ઉક્ત લેખનાં તારણો આટલાં તારવી શકાય :

૧. પાદલિપ્ત જૈન કવિ/સૂરિ નહોતા; જૈનેતર હતા, તેમને પછીના જૈન સંક્ષેપકારે જૈન કવિ બનાવી દઈ તેમના નામ સાથે આચાર્ય વ. પદવાચક શબ્દો ગોઠવી દીધા છે.
૨. પોતાના આ નિરીક્ષણમાં તેમને કે. હ. ધ્રુવનો ટેકો મળે છે.
૩. ‘તરઙ્ગવતી’ એ જૈન કથા નથી. મૂલતઃ તે અજૈન અથવા લૌકિક કથા છે. પાછલ્લથી તેને જૈન કથાનું રૂપ અપાયું છે, અને તેમાં ૫૦૦-૭૦૦ વર્ષોમાં, સંભવતઃ છેક ૧૫મી સદી સુધીમાં અનેક પ્રક્ષેપો થતાં રહ્યા છે.
૪. જૈન સાધુઓ વિરાગી-વીતરાગી હોઈ શૃંગાર અને વીરરસની વાતોથી તેઓ સાવ અનભિજ્ઞ જ હોય, એથી તેનું વર્ણન કે પ્રતિપાદન કરવાની

साहित्यिक क्षमता तेओ पासे न ज होय. प्रस्तुत कथामां तो ते बे रसोनुं वर्णन छे, ते परथी पण आ कथा जैनैतर होवानुं फलित थाय छे.

५. आ. हरिभद्रे पण शिष्यहिता टीकामां आ कथाने इतर (जैनैतर) कथा तरीके वर्णवी छे.
६. जैन पादलिप्त अने नागार्जुननो सम्बन्ध पण काल्पनिक लागे छे.

हवे आ तारणो तथा विधानो विषे विमर्श करीए :

१. पादलिप्त ए जैन आचार्य छे अने तरङ्गवती ए तेमनी रचना छे, एवं डॉ. भायाणीए पोताना 'अनुलेख'^३ मां स्पष्ट प्रतिपादन कर्तुं छे. कवि जो अजैन होत, अथवा कथा जैनैतर के लौकिक रचना होवानुं लाग्युं होत, तो भायाणी जेवा विद्वाने प्रबन्धो के प्रबन्धकारोनी शेहमां तणाईने कर्ता तथा कथाने 'जैन' लेखे स्वीकारीने वात करी न होत. अने तेमनी वात, पूर्वधारणा के पूर्वग्रह विहोणी होईने जैनोए सहेजे स्वीकारी पण होत.
२. तरङ्गवतीनो रचनाकाळ ई.स. नी आरम्भनी^४ सदीओ होवानुं पण भायाणीए स्थापी आप्युं छे.
३. तरङ्गवती ए जैनैतर रचना छे अने तेनो संक्षेप ते तेनुं जैन संस्करण छे, एवा विधाननी सामे डॉ. भायाणीनो आ फकरो वांचीए :“

“..... संक्षेपकारे स्पष्ट कह्युं छे के तेणे पादलिप्तनी मूळगाथाओमांथी पोतानी दृष्टिअे गाथाओ वीणी लईने ते कथाने संक्षिप्त करी छे.... आनो अर्थ ए थयो के सं. तरं. मां जे गाथाओ आपेली छे ते घणुं खरुं तो शब्दशः मूळ तरङ्गवतीनी गाथाओ ज छे.... एटले सं. तरं. नी घणी खरी गाथाओने आपणे पादलिप्तनी रचना तरीके लई सकीए.

“आ वस्तुनुं असन्दिग्ध समर्थन ए हकीकतथी थाय छे के भद्रेश्वरे 'कहावली'मां तरङ्गवतीनो जे ४२५ गाथा जेटलो संक्षेप आपेलो छे तेनी आशरे २५५ गाथाओ (६० टका) सं. तरं.नी गाथाओ साथे

શબ્દશઃ સામ્ય ધરાવે છે. અને ભ.તરં.ની બાકીની ઘણીખરી ગાથાઓ પળ સં. તરં માં આંશિક સામ્ય સાથે મળે છે.... વિષય, સન્દર્ભ વગેરે જોતાં એ અંશ ભદ્રેશ્વરે કરેલો ઉમેરો નહિ, પરંતુ મૂળ કૃતિમાંથી જ લીધેલો હોવાનું દર્શાવી શકાય તેમ છે. આથી સં. તરં અને ભ.તરં. વચ્ચે જેટલી ગાથાઓ સમાન છે.... તે અસન્દિગ્ધપણે પાદલિપ્તની જ છે, અને તે ઉપરાંત સં. તરં.ની બાકીની પળ મોટા ભાગની ગાથાઓને પાદલિપ્તની રચના ગણવામાં કશો દોષ જણાતો નથી.”

૪. તરદ્ભવતી-સંક્ષેપના રચનાકાર તથા તેના કાળ અંગે ભાયાણીની નોંધ જુઓ : “અને જો અર્થ એવો ઘટાવીએ કે સંક્ષેપની આ પ્રતિ વીરભદ્રસૂરિના શિષ્ય નેમિચન્દ્રગણીને માટે જસ નામના લહિયાએ લખી છે (એટલે કે આ ગાથા પળ લહિયાની રચેલી છે) તો એ અર્થઘટન વ્યાકરણ અને વાક્યરચના સાથે સુસંગત છે. આ વાત સ્વીકાર્ય લાગે તો સં.ત.નો કર્તા અજ્ઞાત હોવાનું માનવું પડશે.

“સં.ત.ના સમય બાબત પળ કશું નિશ્ચિતપણે કહી શકાય તેમ નથી. અન્તે જેનો નિર્દેશ છે તે નેમિચન્દ્ર અને ધનપાલકૃત ‘ઉસભપંચાસિયા’ પરની અવચૂરિના કર્તા નેમિચન્દ્ર એ બંને જો એકજ હોય તો સં.ત.ને દસમી શતાબ્દીના અન્ત પહેલાં મૂકી શકાય. સંક્ષેપ પ્રાકૃતમાં જ છે તે હકીકત પળ મુકાબલે તેના વહેલા સમયની સમર્થક છે... સં.તરં.ની હસ્તપ્રતમાં ૯ મા પત્રના પહેલા પાને (ગા. ૨૩૧)... ૩ વર્ણ ૧૧-૧૨મી શતાબ્દીની દેવનાગરીની જેમ ઉપર બે મીઠાં અને નીચે નાની લકીર-એવા રૂપે લખાયેલો છે તે પળ સૂચવે છે કે એ પ્રતિના આધાર તરીકે બારમી શતાબ્દી લગભગની કોઈ પ્રત હોવી જોઈએ.”^{૧૬}

ડૉ. ભાયાણીની ઉપર ઉદ્ધરેલી નોંધો પરથી પ્રા. પલાણનાં વિધાનો આપોઆપ અસંગત પુરવાર થાય છે, તે હવે કહેવાનું ન હોય.

૫. જૈન સાધુ શૃંગાર/વીર રસના અનભિજ્ઞ હોય, અને તેથી તેનું વર્ણન કરવામાં તેઓ અક્ષમ હોય, એવું પ્રા. પલાણનું તારણ, જૈન રચનાકારોના સમ્પૂર્ણ જીવન-કવનની તેમની અનભિજ્ઞતા જ પુરવાર કરે છે. જૈન સાધુઓ દ્વારા થયેલ આ બે રસોનું ઉત્કૃષ્ટ નિર્માણ પૌરાણિક તેમજ

મધ્યકાલીન અનેક રચનાઓમાં ઉપલબ્ધ છે. રસોનું નિરૂપણ કર્યા પછી તેનું પર્યવસાન વીતરાગતામાં-વિરાગમાં લાવવું, એ જૈન રચનાકારોનો વિશેષ જરૂર છે. પણ તેનો અર્થ તેઓ આના નિરૂપણમાં અક્ષમ છે એમ કરવો, અને તેટલા માત્રથી જ પાદલિપ્તને જૈનેતર માનવા તે તો હાસ્યાસ્પદ કલ્પના છે.

૬. શિષ્યહિતા વૃત્તિ કયા સૂત્ર પરની ? તે ધ્રુવસાહેબે નોંધ્યું નથી. સમ્ભવતઃ દશવૈકાલિકસૂત્ર પરની ટીકા તેમના મનમાં (કે સમક્ષ) હોવી જોઈએ.

પ્રથમ તો તેમણે નોંધેલ વાક્ય આ ટીકામાં છે જ નહિ. તેમણે અન્યત્ર કશે વાંચ્યું પણ હોય તો પણ તે વાક્ય અધૂરું છે.

દશવૈ૦ પરની શિષ્યહિતા વૃત્તિમાં તરંગવતીનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છે :

“લોકે રામાયણાદિષુ, વેદે યજ્ઞક્રિયાદિષુ, સમયે તરંગ-વત્યાદિષુ” ॥ (પત્ર ૧૧૪).

મિશ્રકથા (ધર્મ-અર્થ-કામ વ.નાં મિશ્રણવાળી કથા) ના વર્ણનમાં નિર્યુક્તિકારે જે ત્રણ પ્રકાર પાડી આપેલ છે, તેનાં દૃષ્ટાન્ત આપતાં આ. હરિભદ્રસૂરિ નોંધે છે કે-

લોક (લૌકિક)માં રામાયણ વગેરેમાં; વેદોમાં યજ્ઞક્રિયા આદિમાં; અને સમય એટલે જૈનધર્મ-પરમ્પરામાં તરંગવતી વગેરેમાં (મિશ્રકથા) જાણવી.

આ જ વાત દશવૈ૦ પરની ચૂર્ણિમાં પણ એ જ પ્રમાણે વર્ણવાઈ છે. યાદ રહે કે ચૂર્ણિકાર હરિભદ્રસૂરિના પુરોગામી છે.

૭. પાદલિપ્ત તથા નાગાર્જુનનો સમ્બન્ધ કાલ્પનિક હોય તો પણ તે વાત જૈન પ્રબન્ધો-પ્રમાણે પ્રચલિત છે. પ્રબન્ધોમાં ઇતિહાસ-અનુશ્રુતિનું સમ્મિશ્રણ તો હોય જ. પરંતુ આ બંને પાત્રો તો ઐતિહાસિક છે, એમાં શંકા નથી. હવે બંને વચ્ચે સમ્બન્ધ હતો કે કેમ, અને સમ્બન્ધની વાત ઐતિહાસિક છે કે કેમ, તે નક્કી કરવાનું કામ તો તજ્ઞોનું છે.

८. सार ए के तरङ्गवती जैन मुनिनी ज रचना छे. पादलिप्त ए एक जैनाचार्यनुं ज नाम छे. तेओ चारण ज्ञातिना नहोता, के तेमणे चारण कविओनी रचना पोताना नामे पण चडावी नहोती. फरी कहीश के चारण कविओ प्रत्येना पक्षपातधी दोराईने जैन कविओ तथा काव्योने खोटां ठराववां, ते कांई विद्वज्जनोचित न गणाय, अने एवी रीते कर्याथी चारण कविओनी महत्ता वधी जाय एम पण मनाय नहि. कविनी महत्ता तेनी रचनाथी ज पुरवार करी शकाय, ए वात हमेशां याद राखवी जोईए.

पादटीप

१. संखित तरंगवई कहा, सं. डॉ. हरिवल्लभ भायाणी, L.D. Series 75, ई.स. 1979, अमदावाद, पृ. २७९
२. ए ज, पृ. २८५
३. ए ज, पृ. २७५
४. ए ज, पृ. २७९
५. ए ज, पृ. १७९
६. ए ज, पृ. २८५
७. दसकालियमुत्तं - णिज्जुति चुण्णिसंजुयं, सं. मुनि पुण्यविजयजी, PTS. ई. १९७२, (रिप्रिन्ट: २००३), पृ. ५८

